

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

2018 1

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

ART STUDIES QUARTERLY

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

ISSN 0032-9371

1

ГОДИНА 51-ва 2018

СЪДЪРЖАНИЕ

Маргарита Куюмджиева. „Рокую грешнаго идоуграф...”. Още веднъж за живописците в късносредновековната и предмодерна епоха	3
Цветя Кунева. Към въпроса за хронологичните и териториални рамки на костурския художествен кръг от XV – XVI век	25
Майя Захариева. Кратово като културен и художествен център през втората половина на XV и през XVI век	36
Бисерка Пенкова. Стенописите от Драгалевския и Куриловския манастир от края на XVI век и техният художествен контекст	47
Мария Колушева. Църквата „Успение Богородично” в Зерват, Албания.....	59
Цветан Василев. Езикови и живописни паралели – наблюдения върху надписите в група паметници от края на XVI и началото на XVII век на Балканите	75
Иван Ванев. Още за преустройствата, етапите на изписване и опазването на църквата в манастира „Св. Йоан Рилски” край Курило	86
РЕЗИЮМЕТА.....	94

CONTENTS

Margarita Kujumdzhieva. „By the hand of the sinful zograf”. Once Again on the Icon Painters in Late Medieval and Early Modern Times	3
Tsveta Kuneva. To the question concerning the chronological and territorial limits of the Kastoria artistic circle of 15th – 16th centuries	25
Maya Zaharieva. Kratovo’s development as a cultural and artistic center in the second half of 15th and in 16th centuries	36
Biserka Penkova. The murals from the Dragalevtsi and Kurilo monasteries of the end of 16th century and their artistic context	47
Maria Kolusheva. The Church of the Assumption in Zervat, Albania	59
Tsvetan Vasilev. Linguistic and pictorial parallels: observations on the inscriptions in a group of monuments from the late 16th and early 17th century in the Balkans	75
Ivan Vanev. More on the reconstructions, stages of painting and protection of the Church at the Monastery of Saint John of Rila near Kurilo	86
SUMMARIES.....	94

Редакционен съвет:

проф. ВЛАДИМИР ПЕТРУХИН (Русия), акад. ГОЙКО СУБОТИЧ (Сърбия), чл. кор. д. изк. ЕЛКА БАКАЛОВА (България), проф. ПАТРИС ПАВИС (Франция), проф. д-р ЯНА ХАШЪМОВА (САЩ), проф. д-р МАРИАН ЦУЦУЙ (Румъния)

Advisory Board:

Corr. Memb. ELKA BAKALOVA DSc (Bulgaria), Akad. GOJKO SUBOTIC (Serbia), Prof. PATRICE PAVIS (France), Prof. VLADIMIR PETRUHIN (Russia), Prof. YANA HASHAMOVA (USA), Prof. MARIAN TUTUI PhD (Romania)

Редколегия:

проф. д-р БИСЕРКА ПЕНКОВА (главен редактор), доц. д-р ВИОЛЕТА ВАСИЛЧИНА, проф. д-р ДИАНА ГЕРГОВА, чл. кор. д. изк. ИВАНКА ГЕРГОВА, проф. д-р ИНГЕБОРГ БРАТОВА, проф. д. изк. КАМЕЛИЯ НИКОЛОВА (зам. главен редактор), проф. д-р НАДЕЖДА МАРИНЧЕВСКА, проф. д. изк. РОМЕО ПОПИЛИЕВ, проф. д. изк. ЧАВДАР ПОПОВ

Editorial Board:

Prof. BISSERKA PENKOVA PhD (Editor in Chief), Prof. CHAVDAR POPOV DSc, Prof. DIANA GERGOVA PhD, Prof. INGEBORG BRATOEVA PhD, Corr. Memb. IVANKA GERGOVA DSc, Prof. KAMELIA NIKOLOVA DSc (Deputy Editor in Chief), Prof. NADEZHDA MARINCHEVSKA PhD, Prof. ROMEO POPILIEV DSc, Assoc. Prof. VIOLETA VASILCHINA PhD

Редакционен екип:

Цветана Кунева, редактор, технически секретар
Иван Ванев, фоторедактор
Майа Лачева, графичен дизайн и предпечат

Editorial Staff:

Tsveta Kuneva, Editor, Clerical secretary
Ivan Vanev, Photo editor
Maya Lacheva, Design

Информация за абонamenti в редакцията и на електронния адрес на списанието и към Маргарита Керпичян daisy51@abv.bg
Маргарита Керпичян daisy51@abv.bg

Subscription information is available at the Editorial office or provided by Margarita Kerpitchian at daisy51@abv.bg

Адрес на редакцията:

Институт за изследване на изкуствата при БАН, списание „Проблеми на изкуството“
ул. „Кракра“ 21, София 1000.
тел. 944 24 14, факс +359 2 943 30 92
E-mail: probleminaizkustvoto@gmail.com

Contact details:

Art Studies Quarterly, Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences
21 Krakra Street, 1000 Sofia, Bulgaria
phone: +359 2 944 24 14, fax: +359 2 943 30 92
probleminaizkustvoto@gmail.com

Списание „Проблеми на изкуството“ е рецензирано издание на Института за изследване на изкуствата. Ръкописите се приемат в редакцията на списанието или на електронния адрес. Ръкописите трябва да отговарят на изискванията на редколегията, които се намират на сайта на института. Ръкописи не се връщат.

Art Studies Quarterly is a peer-reviewed periodical of the Institute of Art Studies. Manuscripts may be submitted either via e-mail or to the Editorial Office. Manuscripts should be prepared in accordance with the editorial staff's requirements, available at the site of the Institute. Manuscripts will not be returned to authors.

I корица

Триптих поменик от Кремиковския манастир, края на XVI в., фото Иван Ванев

First cover

Triptych beadroll, Kremikovtsi Monastery, the end of 16th century, photo Ivan Vanev

КРАТОВО КАТО КУЛТУРЕН И ХУДОЖЕСТВЕН ЦЕНТЪР ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XV И ПРЕЗ XVI ВЕК

Майя Захариева

Статията проследява развитието на Кратово като културен и художествен център през втората половина на XV и през XVI в. Анализът започва с историческа част, в която се представят основните причини за разцвета на града и значението му в Османската империя. Важно място в неговото развитие през втората половина на XV в. има личността на Мара Бранкович и ролята ѝ на меценат и покровител на Балканите. Текстът представя и значението на Кратово като едно от основните книжовни средища през поствизантийския период и някои аспекти при разпространението на култа към балканските светци. Анализират се и група паметници на монументалната живопис, които редица изследователи отнасят към Кратовския художествен център.

Ключови думи: Кратово, Мара Бранкович, Кратовски книжовен център, Кратовски художествен център, края на XV-XVI в

Повод за настоящия текст са проведените проучвания по проекта „Пътищата на балканските зографи и поствизантийското художествено наследство в България”¹, който даде възможност да бъдат изследвани редица паметници на монументалната живопис на Балканите от периода XV-XVII в. Тези занимания, както и новата научна литература по темата, повдигнаха редица въпроси за значението на град Кратово в пределите на Османската империя и за историческите събития, които са оказали влияние върху културния и художествен живот в региона.

Историческите данни са богати и публикациите, посветени на един или друг аспект от развитието на града през различните периоди, са наистина многобройни. Затова настоящият текст, без да претендира за изчерпателност, представя тези въпроси в няколко отделни подтеми, като си поставя за цел да обобщи по-важните исторически сведения и основните проучвания по широката тема за значението на Кратово като културен и художествен център на Балканите през разглежданата от нас епоха.

Исторически сведения

Кратово се намира в североизточната част на Република Македония. Градът възниква още от древността като рударско селище². По време на Римската империя той е част от провинция Дардания и е познат под името Кратишкара. Първите писмени сведения за Кратово са съхранени в съчиненията на арабския пътешественик Идриси от втората половина на XII в., който го споменава под името Коритос или Кортос. В периода XII-XIV в. градът попада в териториите на българската и сръбската държава.

По време на управлението на Стефан Душан (1331-1355) Кратово е в пределите на сръбската държава. Районът на Кратово, Щип, Радовиш и Овче поле, Струмица и Кюстендил е владение на деспот Йоан Оливер (1310-1356?), а след 1356 г. се управлява от Константин Деян (1378-1395), който става васал на султан Мурад I (1359-1389)³. През 1395 г. Константин Деян загива в битката край Ровине, а Кратово окончателно пада под османска власт.

Пренасяне на мощите на св. Йоан Рилски, притвор на църквата „Св. ап. Петър и Павел” в метоха Орлица (1863)

The moving of St. John of Rila's relics, narthex of the church of Ss. Peter and Paul the Apostles, Orlitsa metochion (1863)

През XV-XVI в. развитието на рударството създава изключително добри условия за утвърждаването на Кратово като духовен и културен център. През първите векове на османския период местните князе запазват статута си на управители на рудниците, което им осигурява възможност за по-високи доходи, а съответно и за покровителство на църкви и манастири. Повечето от тези князе са християни. В историческите извори са съхранени имената на Димитър Пепик, Никола Бойчик и др., които са основни дарители и покровители на редица църкви и манастири в региона⁴. Кратово се превръща в един от големите занаятчийски и търговски центрове на империята. Неговото значение се засилва и от факта, че тук започват да се сечат и монети⁵. Градът става втория по значение в производството на монети в Османската империя след Ново Бърдо. Всичко това води до превръщането му във важен търговски център. Населението му, освен от българи, сърби и турци, се състои и от други етноси – формират се еврейска и дубровнишка колония⁶.

Освен изброените предпоставки, трябва да бъде отбелязана и принадлежността на Кратово към Кюстендилския санджак, голямата част от който се намира под юрисдикцията на Охридската архиепископия, към която през XV в. са включени епархиите на унищожената Печка патриаршия. Липсата на достатъчно исторически сведения обаче не позволява да се проследят всички промени, които настъпват в териториите на Кюстендилския санджак през разглеждания период. В първите години на османското владичество нахия Кратово се намира в границите на Кюстендилската митрополия, а вероятно в края на XV в. се обособява нова Кратовската епархия⁷. След възстановяването на Печката патриаршия през 1557 г. към нея се присъединяват няколко охридски епархии, сред които и Кратовската⁸.

Днес Кратово е съхранил малко от средновековния си облик, но пази редица постройки и съоръжения от XIX в. Характерна особеност на града са кратовските средновековни кули, изградени в периода преди нашествието на османците на Балканския полуостров и датирани от XIV в. Редица исторически сведения сочат, че първоначално отбранителните кули в Кратово са били тринадесет, но днес от тях са запазени само шест⁹. В града е имало и голям брой християнски храмове, от които са запазени само основи¹⁰. Днес функционират три църкви, две от които са изградени през XIX в. – „Св. Никола“ и „Св. Йоан Кръстител“¹¹, а третата църква, посветена на „Св. Георги Кратовски“, е издигната през 1925 г.¹²

Мара Бранкович – меценат и покровител

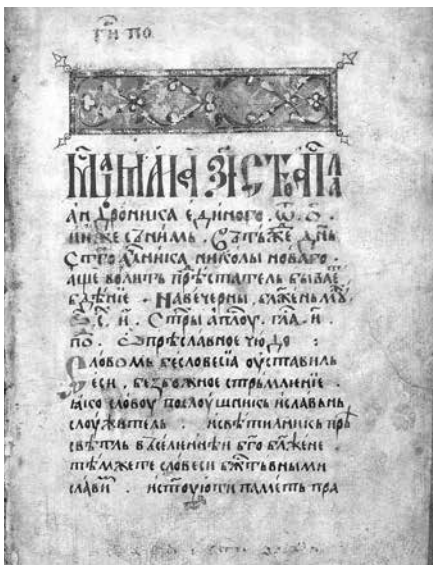
На сръбската принцеса Мара Бранкович е посветена голяма по обем литература, която няма да бъде подробно представяна в настоящия текст¹³. В изследванията са анализирани редица исторически извори, които я представят като меценат и покровител. Според една част от тези проучвания Мара Бранкович оказва влияние и върху формирането на преписваческа школа и зографско ателие в Кратово¹⁴. Според други изследвания тя прекарва последните години от живота си в Ежево, Кратово и село Бани край Кюстендил, близо до Рилския манастир¹⁵.

*Църквата „Св. Прохор Пчински“, източна стена
The church of St. Prohor of Pčinja, eastern wall*

Сръбската принцеса Мара Бранкович (около 1418-1487), дъщеря на деспот Георги Бранкович и Елена Кантакузина, е една от важните фигури на Балканския полуостров през втората половина на XV в. През 30-те години на столетието тя е сгодена и сключва брак със султан Мурад II (1404-1451). След неговата смърт Мара Бранкович трябвало да се омъжи за последният византийски император Константин IX Палеолог (1405-1453), но падането на Константинопол (1453) и окончателното унищожаване на Сръбското деспотство (1459) не позволило това да се случи¹⁶. След тези изключително тежки политически промени Мара Бранкович търси закрила от Мехмед II (1432-1481)¹⁷, който ѝ дарява Ежево и околните села в района на Сяр¹⁸. Мара Бранкович остава да живее в Ежево, заобиколена от книжовници и духовни лица, а след смъртта на граф Улрих II Целски през 1454 г. към нея се присъединява и сестра ѝ Катерина Бранкович или Катерина Целска (1418-1492). Владенията на Бранкович се явяват притегателен център за редица книжовници от този период¹⁹. Известно е, че около 1477 г. в Ежево пристига и Димитър Кантакузин, книжовник, представител на видната византийска фамилия²⁰.

Владислав Граматик е друг прочут книжовник от втората половина на XV в. Към книжовната му продукция се отнасят една група ръкописи, поръчани от рилското монашеско братство. Сред тях се откроява Рилският панагерик от 1479 г. В него са включени редица съчинения, сред които житие на св. Йоан Рилски и единственият засега известен препис от Житие и Кратка похвала на Йоан Рилски от Димитър Кантакузин²¹. В литературата на Ежево през 1474-1477 г. един Шестоднев, за който Мара Бранкович му е платила 345 динара. Този ръкопис е преписан от рилския монах Мардарий през

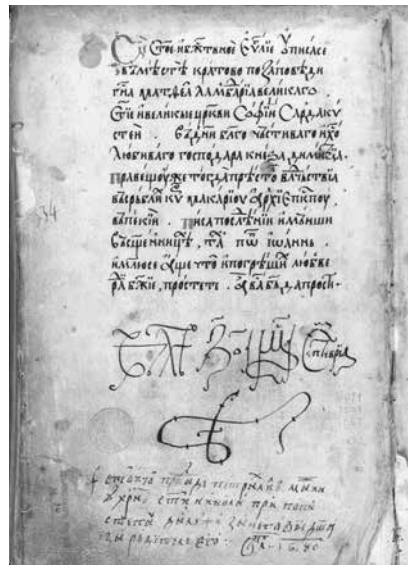
Сборник на поп Лазар Кратовски, ЦИАИ 1521, л. 1а, 1564 г.

Miscellany by a priest Lazar of Kratovo, ЦИАИ 1521, f. 1r, 1564

Четириевангелие от Йоан Кратовски, ЦИАИ 34, л. 99а, 1562 г.

Four Gospels by John of Kratovo, ЦИАИ 34, f. 99r, 1562

Четириевангелие от Йоан Кратовски, ЦИАИ 34, л. 335в, 1562 г.

Four Gospels by John of Kratovo, ЦИАИ 34, f. 335v, 1562

1480 г. за Рилския манастир и в края на ръкописа се споменава Владислав Граматик²².

Общият принос на Владислав Граматик²³, Димитър Кантакузин²⁴ и Мара Бранкович намира израз в Повестта за пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир (Рилска повест), единственото известно днес оригинално произведение на Владислав Граматик. В Рилската повест подробно е описано пренасянето на мощите на светеца през 1469 г. и е посочено, че преди пристигането им в Рилския манастир процесията спира в метоха Орлица. Последните проучвания доказаха, че изграждането на метошкия храм е станало по времето на игумена Давид между 1463 и 1469 г., а през 1478 и 1491 г. той е изписан със средствата на крупнишкия епископ Яков II²⁵.

Пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски е изключително значимо събитие, особено за периода, в който на Балканите необходимостта от съхраняването на православните средища е много силна. Рилският манастир е едно от тези важни средища. В контекста на настоящото изследване трябва да се отбележат и контактите, които манастирът поддържа през втората половина на XV в. с манастира „Св. Пантелеймон“ на Атон, свързан със сръбския деспот княз Лазар и Георги Бранкович²⁶. Има исторически свидетелства за стремежа на Мара Бранкович да продължи делото на своите предци, а пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски е само част от редицата църковно-политически ходове, които тя предприема. Освен за разрешението за пренасянето на мощите на светеца от Търново в Рилския манастир, Мара Бранкович съдейства и за възстановяването на част от имотите на обителта²⁷, подарява покров²⁸ за ковчега с мощите и икона реликварий с образа на св. Богородица Елеуса²⁹. Чудотворната икона е един от най-почитаните култови обекти в манастира. В литературата се анализират различни хипотези за нейния произход. Част от изследванията

посочват, че тя е подарена от византийския император Мануил I Комнин през XII в. в знак на благодарност за изцелението, което той получил от мощите на св. Йоан Рилски. Според едно от последните проучвания иконата реликварий е дарение от сръбската принцеса Мара Бранкович³⁰. Върху иконата са разположени 32 отделения, които съдържат мощи на светци. Според Елка Бакалова те имат пряка връзка с традициите на Константинопол. Според Иванка Гергова обаче, иконата и обковът могат да се отнесат към периода XVII-XIX в. и вероятно иконата е донесена в манастира от Атон³¹. В подкрепа на това твърдение авторката анализира нейните иконографски и стилови особености, както и редица други сведения, но не изключва възможността иконата да е надживописвана в по-късен период. Въпросът за времето, когато е създадена чудотворната икона реликварий, остава отворен поради липса на конкретни исторически данни.

След пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир са създадени голям брой съчинения, свързани със светеца, които спомагат за широкото разпространение на култа към него в края на XV в. и през XVI в. През този период се засилва и значението на култовете на други балкански светци и почитанието на мощите им³². В тези процеси ключова роля като закрилници и дарители имат Мара Бранкович и нейната сестра Катерина Кантакузина, които поддържат и непрестанни контакти с най-важния православен център на Балканите – Атон³³.

Кратово като книжовен център

В научната литература се срещат различни понятия, които характеризират ръкописите, принадлежащи на Кратово като книжовен център – „кратовска книжовна школа“, „кратовска книжовна продукция“ и др. Определението „школа“ в най-широк план се отнася до книжовните паметници, създадени на територията на Северна Македония и техните езикови и правописни особености, което не е предмет на настоящия

текст. Тук ще обърнем внимание на по-значимите книжовници, преписвачи и ръкописи, свързани с града и неговото историческо развитие.

Един от най-интересните и коментирани книжовници на петнадесетото столетие е Димитър Кратовски. Според изследователите вероятно той е роден в Кратово в самото начало на XV в., а образованието си получава при своя учител кир Нифонт. В историографията неговото име се свързва с превода и преписването на Синтагмата на Матей Властар³⁴. Димитър Кратовски прави този препис (РГБ, ф. 87, сбирка Григорович 1707) по поръчка на охридския архиепископ Доротей през 1466 г. В предговора се съдържа бележка, в която Димитър Кратовски е оставил сведения за самия себе си и за редица политически, военни и църковни събития на Балканите от 60-те години на XV в.³⁵ Не е ясна съдбата на ръкописа до 1469 г., когато попада в ръцете на Владислав Граматик, който по поръчка на Димитър Кантакузин създава сборник, в който включва текст от предговора на Димитър Кратовски.

Разглеждайки хронологично развитието на книжовната дейност в Кратово и района от втората половина на XV и през XVI в., трябва да споменем и имената на още двама книжовници – Радоня и Гюро. През 1429 г. Радоня преписва Празничен миней със служби за Големите празници за месеците февруари-август (сбирка Чорович № 13)³⁶, а Гюро е отбелязан като преписвач на Панегирик от началото на XVI в., който днес се намира в Зографския манастир (Зогр. 109)³⁷.

През XVI в. Кратовският книжовен център достига своя зрял период, за което съдим по съхранените примери на преписваческата и калиграфска дейност³⁸. Водеща личност в тази дейност е Йоан Кратовски, един от най-изтъкнатите книжовници и миниатюристи от XVI в.³⁹ Той изработва предимно богато украсени преписи на евангелия, с добро калиграфско писмо, с различни орнаменти, с образите на четиримата евангелисти, заставки и инициали. Книжовникът е роден в Кратово през 1510 г., където се обучава и става свещеник. Историческите извори показват, че през 1526 г., когато е на 16 години, получава задача от своя учител да препише голяма ръкописна книга. Това сведение е запазено в летописна бележка в Молитвеник (Требник), който днес се съхранява в Сръбската патриаршеска библиотека в Белград под № 171.

Запазените ръкописи, свързани с името на Йоан Кратовски, са създадени в периода 1526-1583 г., което очертава условните граници на неговата книжовна дейност. Днес те се намират в различни музеи и колекции в България, Сърбия, Македония, Румъния и Атон.

В периода 1558-1579 г. книжовникът работи предимно в Кратово, където, освен че прави преписи, като опитен книжовник и илюстратор обучава свои последователи. През този период Йоан Кратовски получава поръчки от изтъкнати книжовници и високопоставени църковни лица. Има сведения за 7 негови ръкописа, от които 5 четириевангелия, един служебник и един молитвеник. Във всички тях са съхранени бележки, които потвърждават както неговото авторство, така и мястото на писане⁴⁰.

• Молитвеник от 1526 г. (Сръбска патриаршеска библиотека в Белград, № 171).

• Четириевангелие от 1558 г. (Библиотека на Зографския манастир на Света гора, Зогр. 25)⁴¹.

• Четириевангелие от 1562 г. (ЦИАИ 34). В ръкописа Йоан Кратовски оставя две бележки, които спомагат за реконструкция на неговата история. Първата се намира на л. 335б, където са посочени сведения за времето и мястото на неговото създаване. Съкратен вариант на същата бележка се намира на л. 331б⁴². И в двете се съобщава, че ръкописът е създаден в Кратово по поръчка на софийския лампадарий Матей за църквата „Св. София“. От по-късни приписки разбираме, че скоро след завършването му ръкописът е отнесен в София, а през 1622 и 1646 г. е откупен два пъти и пренесен в църквата „Св. Никола“ в София (л. 336, 2б, 9б-13а). Около 1610 г. поп Костадин го залага, за да покрие дълга на владиката към евреите, а 12 години по-късно, през 1622 г., ръкописът е откупен от братята Адам и Петко за 2000 аспри и подарен на храма „Св. Никола“. Ръкописът е повторно заложен, а в 1646 г. е откупен за 2500 аспри от Йоан Главашот и Петър Бозаджията и дарен на същия храм. След последната откупка е преподвързан на 25 ноември 1677 г., а за работата платил Груйо. В началото на XIX в. евангелието все още се е намирало в църквата „Св. Никола“. През 1807-1809 г. отново е преподвързано, а на подвързията е поставен обков от позлатено сребро. През втората половина на XIX в. ръкописът е пренесен в църквата „Св. Спас“, а от там е прибран в новосъздадената Синодална библиотека. Днес се намира в Църковно-историческия и архивен институт⁴³.

• Служебник от 1567 г. Изписан е по поръчка на поп Йоан от София. Ръкописът се съхранява в библиотеката на Рилския манастир (РМ 1/23)⁴⁴.

• Четириевангелие от 1567 г. (ЦИАИ 250). За ръкописа се знае малко. До 20-те години на XX в. се е намирал на тавана на Софийската митрополия, когато митрополит Партений поръчва да бъде предаден в Църковния музей⁴⁵.

• Четириевангелие от 1569 г. (Библиотека на Зографския манастир на Св. Гора, Зогр. 26)⁴⁶.

• Четириевангелие от 1579 г., принадлежало на Коклянския (Урвичкия) манастир „Св. Архангел“ край София. Донесено е в ЦИАИ в началото на XX в. (ЦИАИ 473)⁴⁷.

Според историческите данни, в края на 1579 г. поп Йоан Кратовски заминава за Румъния. Каква е причината не е изяснено, но още през 1580 г. той получава нова поръчка в Кралеву (Крайова). В тази година прави препис на Четириевангелие. В бележка той посочва, че ръкописът е създаден в Кралеву през 1580 г. по време на войводата Йоан Михня, изписва своето име и пояснява, че е сърбин от град Кратово (Музей на Сръбската православна църква № 332)⁴⁸. Последната поръчка, която изпълнява в Крайова, е Четириевангелие от 1583 г., което днес се намира в Музея на изкуството в Букурещ (Ms. Slav.11)⁴⁹.

Съхранени са сведения за няколко от учениците му – поп Лазар, поп Петър, протоiereй Лука и др. Първият ученик на Йоан Кратовски е Лазар Кратовски. Неговото име се свързва с ръкопис, създаден в Кратово през 1564 г. (ЦИАИ 1521). Сборникът е с важно съдържание, тъй като в състава му е включен първият препис на житието на софийския мъченик

Църквата „Св. Никола” в Горняк, стенописите от южната стена

The church of St. Nicholas in Gornjak Monastery, wall paintings on the southern wall

Никола Нови Софийски, написано първоначално от софийския книжовник и лампадарий на софийската църква „Св. София” Матей Граматик. През 1571 г. поп Лазар се мести в Лесновския скит „Богородица Пиржанска”, Злетово, където продължил своята активна книжовна дейност⁵⁰.

Църква „Св. ап. Петър и Павел” в метоха Орлица, източна стена

The church of Ss. Peter and Paul the Apostles, Orlitsa metochion, eastern wall

Предполага се, че вторият ученик на Йоан Кратовски е поп Петър. Той работи в село Пролеша, Софийско, където прави препис на едно Четириевангелие (ЦИАИ 28). На последния лист на ръкописа, л. 312а, има бележка колофон, която е единственото сведение за този книжовник⁵¹.

Известните исторически данни показват, че през XVI в. в Кратово работят също книжовниците протоерей Лука⁵² и Филимон⁵³. През XVII-XVIII в. в Кратово продължава да функционира скрипторий, с който се свързват имената на Михаил Кратовски⁵⁴, Велко Попович⁵⁵ и др.

Св. Георги Кратовски и софийските новомъченици
С Кратово е свързана и една от емблематичните фигури на шестнадесетото столетие – новомъченикът Георги Кратовски (Георги Нови Софийски). Според житието, създадено непосредствено след неговата смърт, той загива в името на християнската вяра на 11 февруари 1515 г. в София. Роден е в Кратово през 1496 или 1497 г. в семейството на Димитър и Сара. Когато родителите му почиват, Георги напуска града и се заселва в София при софийския свещеник Пейо, където изучава или практикува златарския занаят. Мюсюлманите в града се опитват да привлекат младежа в своята вяра, но той отказва, след което е осъден на смърт и изгорен на клада близо до църквата „Св. София”. По време на мъченията се случват знамения, подсказващи светостта на мъченика. Християните полагат тялото на Георги в съборната църква „Св. Марина” на 11 февруари 1515 г. След неговата мъченическа смърт софийският свещеник

поп Пейо пише Пространното житие и службата на св. Георги Нови Софийски (Кратовски)⁵⁶.

След това в София мъченически загиват св. Георги Най-нови Софийски (1530) и св. Никола Нови (1555), а тримата новомъченици започват да бъдат почитани заедно. Култът към тях се развива и пренася на различни места в империята и в родния град на светеца Кратово. През 1536-1537 г. кратовският княз Димитър Пепич става дарител на стенописите в Топличкия манастир, където е изписан медальон с образа на св. Георги Нови – най-раното стенописно изображение на светеца⁵⁷. Малко по-късно, през 1564 г., един от активните книжовници в Кратово – поп Лазар, преписва житието на св. Никола Нови Софийски, в което възхвалява св. Георги Нови⁵⁸. Как точно се формира и развива почитта към тримата новомъченици не е докрай изяснено, но със сигурност техните мощи са били важни за християнското население в Османската империя⁵⁹.

През XV в. се засилват и култовете към балканските светци св. Йоан Рилски, св. Прохор Пчински, св. Гавриил Лесновски и св. Йоаким Осоговски. Това явление вероятно се дължи на активността на големите манастири. През XVI в. св. Йоан Рилски и неговите последователи са сред най-почитаните балкански светци, но мъченическата смърт на св. Георги Нови Софийски, св. Никола Нови и св. Георги Най-нови подсилва вярата на християнското население⁶⁰.

Кратово и монументалната живопис на Балканите през втората половина на XV и началото на XVI в.

Бил ли е Кратово художествен център? Кои паметници са изпълнени от зографите, които са получили своите художествени умения в него? Тези въпроси са част от една интересна и дискутирана в научната литература тема.

Тезата за съществуването и развитието на Кратово като художествен център принадлежи на Гойко Суботич⁶¹. През 1989 г., след реставрацията на стенописите в манастира „Св. Прохор Пчински“, той публикува изследване, посветено на преизписването на църквата от 1488-1489 г.⁶² Тези стенописи Г. Суботич свързва със стенописните ансамбли в църквите „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица (1491)⁶³ и „Св. Никола“ в манастира Горняк (около 1490)⁶⁴. Паралели на тази живопис авторът намира и в изображенията от Слепенското евангелие, съхранявано в Църковния музей в София (ЦИАИ 340)⁶⁵. Тезата му е подкрепена и от данните от ктиторския надпис в църквата „Св. Прохор Пчински“. Според ктиторския надпис църквата е изписана през 1488-1489 г. с дарението на Марин от Кратово, син на поп Радон⁶⁶.

Светозар Радойчич свързва една група паметници от втората половина на XV в. от югозападните райони на Балканите с личността на Мара Бранкович, която, както споменахме, оказва силно влияние върху редица политически и културни събития след завладяването на Балканския полуостров от османците⁶⁷. В студията на Радойчич са разгледани стенописите в църквите „Св. Никита“ в Скопска Черна гора, Стария католикон на манастира „Преображение Христово“ на Метеорите (1483), църквата „Св. Никола“ на монахинята Евпраксия в Костур (1486), църквата „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир (1499), манастира Трескавец (края на XV в.), стенописите от края на XV в. в парак-

Св. Кирил Александрийски, църквата „Успение Богородично“, Мисловицки манастир (Архив на ИИИЗк II 4.1.3.66)

St. Cyril of Alexandria, the church of the Assumption, Mislovshitsa Monastery (Archives of the Institute of Art Studies II 4.1.3.66)

лиса „Св. Апостоли“ в църквата „Св. Никола Болнички“ в Охрид.

По-късно Радомир Николич излага нова хипотеза, според която с името на Мара Бранкович се свързва друга група паметници, които притежават редица общи характеристики – църквата на манастира „Св. Прохор Пчински“ (1488-1489), скалната църква „Св. Никола“ в Горняк (кр. на XV в.), стенописите от църквата „Св. Георги“ в Айдановац (1492), „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир (1499), манастира „Успение Богородично“ в Крепичевац и манастира Лапушне⁶⁸. Статията на Бранка Иваниц „Мара Бранковић и монументално сликарство друге половине 15 века“ дава нов поглед върху живописиста от разглеждания период. Авторката приема тезата на Суботич за т. нар. ателие в Кратово, като причислява към дейността на същите зографи и един грузински илюстриран ръкопис, създаден от гръцки и грузински художници в манастира Ивиرون през 80-те или 90-те години на XV в.⁶⁹ Част от миниатюрите в ръкописа Лилия Евсева, автор на публикацията за него, свързва с произведения на критския зограф от края на XV в. Ангелос Акотантос, чиито рисунки са продадени на Андреас Ридос през 1477 г., а по-късно попадат на Света гора⁷⁰. Според Иваниц паметниците от този кръг, от една страна, най-общо следват тенденциите на XIV в., а от друга – подходът при изграждането на фигурите не отговаря

Дейсис със светци, фрагмент от икона, Кратово, XVI в., Музей на Македония, Скопие (по В. Поповска-Коробар)
Deesis and saints, epistyle of an iconostasis (fragment), Kratovo, 16th c., Museum of Macedonia, Skopje (after V. Popovska-Korobar)

на характерните особености за големите ателиета от XV в., развили се в Костур и Охрид⁷¹.

През 2006 г. Бранислав Цветкович подкрепя тезата на Г. Суботич за функционирането на художествено ателие в Кратово⁷². Той обвързва живописца от манастира „Преображение Христово“ в Липовац с тази в църквата на манастира „Св. Прохор Пчински“, скалната църква „Св. Никола“ в Горняк и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица.

Наскоро на този проблем бе посветена и статията на Милан Михайлович „Техника и технология на стенописите от XV век в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица“⁷⁴ и общата ни публикация „Към характеристиката на едно балканско ателие от втората половина на XV – началото на XVI век“⁷⁵. Двете статии разглеждат технологичните похвати, иконографските и стиловите особености, като анализът показва редица сходства между стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ (1488-1489), „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица (1491), „Св. Никола“ в манастира Горняк (ок. 1490), църквата „Успение Богородично“ в Мисловщичкия манастир (края на XV – началото на XVI в.)⁷⁶ и фрагментът от икона Дейсис със светци от Кратово от началото на XVI в.⁷⁷

Изложените хипотези относно принадлежността на изброените паметници са много и разнопосочни. Твърдението, че Мара Бранкович и нейната многостранна меценатска дейност е свързана с Кратово, не е сигурно, но е възможно подобна връзка да е съществувала. Що се отнася до посочените от С. Радойич и Р. Николич примери, може да се каже, че те са разгледани изключително условно и изборът на авторите е повлиян от хронологическите рамки и местоположението на паметниците⁷⁸. Стенописите от купола на манастирската църква

„Преображение Христово“ в Липовац, които Б. Цветкович свързва с „кратовския център“, също не могат да се причислят към интересуващата ни група паметници. Запазените фигури се различават от тези в църквите на манастира „Св. Прохор Пчински“, „Св. Никола“ в Горняк и „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица по своите пропорции и други стилови характеристики.

Въпреки че няма сведения за пряка връзка на разгледаните стенописни произведения с личността на Мара Бранкович или за наличието на зографска общност в Кратово, реконструкцията на историческите данни кара учените все по-убедено да мислят за такава възможност.

Рядко в научните изследвания се сравняват стилови белези на стенописи и миниатюри, тъй като при изграждането на образите и мащаба в различните видове живопис има съответните особености. Но именно хипотезата за общ източник се явява в подкрепа на твърдението, че Кратово е основен книжовен и художествен център през петнадесетото столетие. Изложеното от Г. Суботич мнение, че миниатюрите от Слеченското евангелие са дело на т. нар. „кратовско ателие“, е отхвърлено от специалистите. Последните проучвания на Боряна Христова, Елисавета Мусакова и Елена Узункова показаха, че то следва характерни особености за Слеченското книжовно средище⁷⁹. Освен това трябва да се има предвид и наличието на редица общи стилови сходства между разглежданите стенописни паметници и грузинския илюстриран ръкопис от манастира Ивиرون, за което споменава Б. Иванич.

Но дали Кратово е художественият център, който обхваща гореспомнатите паметници? За съжаление, с името на града са свързани само две исторически податки – ктиторият на манастира „Св. Прохор Пчински“ Марин от Кратово и фрагментът от дейсисната икона, за която има данни, че произхожда от Кратово.

Принадлежността на определени паметници към ателие, функционираше в Кратово през втората половина на XV и през XVI в., е трудно да се докаже, поради липсата на достатъчно исторически сведения, но въпреки това може да заключим, че зографите, изпълнили стенописите в църквите на манастира „Св. Прохор Пчински“, „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица, „Св. Никола“ в манастира Горняк, „Успение Богородично“ в Мисловщичкия манастир, илюстрирания ръкопис от манастира Ивиرون и иконата от Кратово, може би са получили своите познания в една среда.

В изброените паметници могат да се разграничат почерците на няколко зографски екипа, което вероятно е причината в някои от композициите да се откриват както общи иконографски особености, но и стилови различия. Характерен белег за този художествен кръг е общият подход при поместването и изписването на фигурите, техните жестове и изграждането на втория план. Въпреки сходствата, трябва да се отбележат и редица разлики при подбора на композициите, изграждането на някои фигури, надписите, обозначаващи сцените, и текстовете на свитъците.

През XV-XVI в. Кратово е един от големите търговски центрове на империята, което допринася за превръщането му в притегателен център за редица книжовници и духовници. Това се дължи, от една страна, на поли-

тическото и икономическо развитие на района, а от друга – на близостта със Сърбия, която до средата на XV в. е все още самостоятелна държава. Засилващата се през втората половина на XV в. необходимост от запазване и развитие на православните средища ясно личи от историческите податки за важната ролята на Мара Бранкович в осъществяването на редица политически и религиозни събития, свързани с подкрепа на православието на Балканите. Пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир е едно от най-големите събития за християните през втората половина на XV в. През целия период голямо влияние оказват и контактите на Кратово с други важни и стратегически градове в империята. Пример за това е София, с която кратовските търговци и книжовници поддържат тесни контакти. Друг важен фактор са местните феодали, които чрез своите дарения развиват художествената и книжовна дейност в района. През тази епоха се поддържат тесни връзки с атонските манастири, където се съхраняват богати библиотеки, притегателен център за аристократи, зографи и книжовници през целия поствизантийски период. Всички тези преки и косвени свидетелства подкрепят хипотезата, че Кратово е един от големите икономически центрове на Балканите през втората половина на XV и XVI в., в който се създават благоприятни условия за творческа реализация на книжовници и художници.

Бележки:

- 1 Проектът на Института за изследване на изкуствата с договор № ДФНИ К 02/8 от 12.12.2014 г. е с ръководител проф. д-р Бисерка Пенкова и е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерство на образованието и науката.
- 2 Археологическите проучвания показват, че той е населяван от тракийското племе пеони през IV в. пр. Хр.
- 3 Според някои изследователи султан Мурад I минал през Кратово на път за Косово поле. Влязъл в църквата „Архангел Михаил“ и се помолил. След неговата смърт синът му Баязид I наредил църквата да бъде превърната в джамия. Вж. Митевски, И. Кратово од најстарите времиња до денес. Кратово, 1997, 45 [Mitevski, I. *Kratovo od najstarite vremenija do denes*. Kratovo, 1997, 45].
- 4 Вж. Николовски, Б. Свети Новомаченик Горги Кратовски. Фрески и икони XVI-XXI век. 500 години от смртта. Кратово, 2011, 11-20 [Nikolovski, B. *Sveti Novomachenik Gorgi Kratovski. Freski i ikoni XVI-XXI vek. 500 godini ot smrta*. Kratovo, 2011, 11-20]; Гергова, И. Поменици от Македония в български сборки. С., 2006, 38-39 [Gergova, I. *Pomenitsi ot Makedonia v bulgarski sbirki*. Sofia, 2006, 38-39]; Борисов, Д. Историографски бележки за манастирот Слечче (XVI-XXI век). – В: Манастир Свети Јован Крстител Слечче. Духовен, книжовен и уметнички центар. Журче – Демир Хисар, 2017, 54-56 [Borisov, D. *Istoriografski beleshki za manastir Slepche (XVI-XXI vek)*. – In: *Manastir Sveti Jovan Krstitel Slepche. Duhoven, knizhoven i umetnichki tsentar*. Zhurche – Demir Hisar, 2017, 54-56].
- 5 Катик, С. Ковачницата на монети во Кратово за времевладеенето за султанот Сулејман и величествениот (1520-1566). – Гласник, 54, 1-2, 67-80 [Katik, S. *Kovačnicata na moneti vo Kratovo za vremevladeenjto za sultanot Sulejman i veličesveniot (1520-1566)*. – Glasnik, 54, 1-2, 67-80].
- 6 Други исторически сведения за Кратово вж. в: Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототипно издание. С., 1970, 152-156, 242, 245 [Ivanov, Y. *Bulgarski starini iz Makedonia. Fototipno izdanie*. Sofia, 1970, 152-156, 242, 245]; Митевски, И. Цит. съч., 27-46 [Mitevski, I. *Op. cit.*, 27-46].
- 7 Снегаров, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394-1767). Т. 2. С., 1995, 60, 66 [Snegarov, I. *Istoria na Ohridskata arhiepiskopia-patriarshia. Ot padaneto i pod turcite do neynoto unishtozhenie (1394-1767)*. Т. 2. Sofia, 1995, 60, 66]; Минчева, К. Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV-XVII в. С., 2010, 23 [Mincheva, K. *Manastiri i manastirska mreza v Kyustendilskia sandzhak prez XV-XVII v.* Sofia, 2010, 23].
- 8 Снегаров, И. Цит. съч., 156 [Snegarov, I. *Op. cit.*, 156].
- 9 Те са използвани за отбрана, а след падането на града под османска власт променят своята функция и започват да се употребяват като сгради за живеене от заможни фамилии. Повечето от тях се състоят от три или четири етажа. До тях често са прилепени къщи според особеностите на терена. Вж. Симић, С. Кратовске куле. – Гласник скопског научног друштва. Скопје, 1940, 145-154 [Simić, S. *Kratovske kule*. – Glasnik skopskog naučnog društva. Skopje, 1940, 145-154]; Томовски, К., Р. Волињец, М. Токарев, Ј. Хаџиева-Алексијевска. Кратово – стара архитектонско урбанистичка содржина. Скопје, 1980, 43-48 [Tomovski, K., R. Volinjec, M. Tokarev, J. Hadžieva-Aleksievska. *Kratovo – stara arhitektonsko urbanistička soдрžina*. Skopje, 1980, 43-48]; Донеvски, Ј. Средновековните кули во Кратово. – В: AXIOS, 1, 2016, 77-95 [Donevski, J. *Srednovekovnite kuli vo Kratovo*. – In: AXIOS, 1, 2016, 77-95]; Митевски, И. Цит. съч., 117-128 [Mitevski, I. *Op. cit.*, 117-128].
- 10 И. Митевски описва съхранени основи от католическа църква, църквата Мусала, Мацева църква, Мирчева църква, Заимова църква, Оливерова църква, Злокуянска църква. Вж. Митевски, И. Цит. съч., 104-108 [Mitevski, I. *Op. cit.*, 104-108].
- 11 Йордан Иванов описва ктиторският надпис. Вж. Иванов, Й. Цит. съч., 150-151 [Ivanov, Y. *Op. cit.*, 150-151].
- 12 Томовски, К., Р. Волињец, М. Токарев, Ј. Хаџиева-Алексијевска. Цит. съч., 49-54 [Tomovski, K., R. Volinjec, M. Tokarev, J. Hadžieva-Aleksievska. *Op. cit.*, 49-54]; Крстић, С. Црквата св. Горги Кратовски во Кратово. – В: Музејски гласник, 7, Кратово, 2014, 174-199 [Krstić, S. *Tsrkvata sv. Gorgi Kratovski vo Kratovo*. – In: *Muzejski glasnik*, 7, Kratovo, 2014, 174-199]; Митевски, И. Цит. съч., 108-112 [Mitevski, I. *Op. cit.*, 108-112].
- 13 Вж. една от последните публикации по темата: Поповић, М. Мара Бранковић. Нови Сад, 2014, 11, 37-38 [Popović, M. *Mara Branković*. Novi Sad, 2014, 11, 37-38] и цитираната по-ранна литература.
- 14 Иванић, Б. Мара Бранковић и монументално сликарство друге половине 15 века. – В: Ниш и Византија II. Ниш, 2004, 342 [Ivanić, B. *Mara Branković i monumentalno slikarstvo druge polovine 15 veka*. – In: *Niš i Vizantija II*. Niš, 2004, 342]; Спремић, М. Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба. Београд, 1994, 547-550 [Spremić, M. *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*. Beograd, 1994, 547-550]; Суботић, Г. Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем 15 века. – В: Лесковачки зборник, XXIX, 1989, 9-14 [Subotić, G. *Obnova zidnog slikarstva u Svetom Prohuru Pčinjskom krajem 15 veka*. – In: *Leskovački zbornik*, XXIX, 1989, 9-14].
- 15 Мијатовић, Ћ. Деспот Ђурађ Бранковић. Господар србима, подунављу и зетском приморју. Т. II. Београд, 1880, 180-181 [Mijatović, Ć. *Despot Đurađ Branković. Gospodar srbima, Podunavlju i zetskom Primorju*. Т. II. Beograd, 1880, 180-181]; Куумджиев, А. Стенописите в главната църква на Рилския манастир. С., 2015, 45 [Kuyumdzhiev, A. *Stenopisite v glavnata tsarkva na Rilska manastir*. Sofia, 2015, 45].

- 16 Поповић, М. Цит. съч., 11, 37-38 [Popović, M. Op. cit., 11, 37-38].
- 17 Пак там, 93-143 [Ibidem, 93-143].
- 18 Днес в района няма селища с подобни наименования, но проведените теренни проучвания през 1956 г. установяват, че Ежово е било разположено на територията на днешното село Дафни. Нарича се Ежово до 1928 г. Намира се на 25 км от Серес, а на около 800 м от днешното селище Дафни (Ежово) са съхранени основи от средновековен град и средновековна отбранителна кула от XV в. Изследователите допускат, че селата Ежово, Мравинци и околността на Серес и Диксомбус са стари области, в които живяла Мара Бранкович. Вж. Поповић, М. Цит. съч., 189-196 [Popović, M. Op. cit., 189-196]; Ђук, Р. Царица Мара. – Исторически часопис, XXV-XVI, 1979, 3-98 [Čuk, R. Tsaritsa Mara. – Istorijiski časopis, XXV-XVI, 1979, 3-98]; Иванов, Й. Цит. съч., 135-136 [Ivanov, Y. Op. cit., 135-136]; Снегаров, И. Цит. съч., 46 [Snegarov, I. Op. cit., 46].
- 19 Спремић, М. Цит. съч., 547-550 [Spremić, M. Op. cit., 547-550]; Иванић, Б. Цит. съч., 337 [Ivanić, B. Op. cit., 337].
- 20 След смъртта на Мара Бранкович през 1487 г. вероятно той отива в Месембрия, където тогава живее част от фамилията Кантакузин. За даренията на Кантакузини са съхранени различни сведения. Вж. част от тях в: Иванић, Б. Цит. съч., 337 [Ivanić, B. Op. cit., 337]; Ванев, И. По пътя на несебърските икони. С., 2015, 81-84 [Vanev, I. Po patia na nesebarskite ikoni. Sofia, 2015, 81-84]; Galabov, I. Das antike und mittelalterliche Nesebar. – In: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960, 306-328 и др.
- 21 Христова, Б. Владислав Граматик. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново, 2003, 101-102 [Hristova, B. Vladislav Gramatik. – In: Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik. Veliko Tarnovo, 2003, 101-102].
- 22 Вж. Ђук, Р. Цит. съч., 89-90 [Čuk, R. Op. cit., 89-90]; Иванић, Б. Цит. съч., 338 [Ivanić, B. Op. cit., 338].
- 23 Владислав Граматик е роден в Ново бърдо. През 1455 г. отива в село Младо Нагоричане, северно от Куманово. По-голямата част от живота си прекарва в Жеглиговския манастир „Св. Богородица“ (Матейче) в подножието на Скопска Черна гора. През 1469 г. книжовникът създава и т. нар. Загребски сборник (ХАЗУ III а 47), написан вероятно по поръчка на Димитър Кантакузин. Вж. Данчев, Г. Владислав Граматик – книжовник и писател. С., 1969 [Danchev, G. Vladislav Gramatik – knižovnik i pisatel. Sofia, 1969]; Христова, Б. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново, 1996, 25-48 [Hristova, B. Opis na rakopisite na Vladislav Gramatik. Veliko Tarnovo, 1996, 25-48].
- 24 За Димитър Кантакузин, вж. Данчев, Г. Димитър Кантакузин. С., 1979 [Danchev, G. Dimitar Kantakuzin. Sofia, 1979]; Кожухаров, С. Приносът на Димитър Кантакузин в развитието на химнографския цикъл на св. Иван Рилски. – Старобългарска литература, 15, 1984, 74-105 [Kozhuharov, S. Prinosat na Dimitar Kantakuzin v razvitiето na Himnografskia tsikal na sv. Ivan Rilski. – Starobalgarska literatura, 15, 1984, 74-105].
- 25 Кююмджиев, А., Е. Мутафов. Кога е изградена и изписана църквата при метоха Орлица. – Проблеми на изкуството, 1, 2007, 25-34 [Kuyumdzhiev, A., E. Mutafov. Koga e izgradena i izpisana tsarkvata pri metoha Orlitsa. – Problemi na izkustvoto, 1, 2007, 25-34].
- 26 През 1466 г. се сключва договор между Рилския манастир и манастира „Св. Пантелеймон“ на Атон. Вж. Кююмджиев, А. Цит. съч., 44 [Kuyumdzhiev, A. Op. cit., 44].
- 27 Пак там, 46 [Ibidem, 46].
- 28 За покрова и неговата история вж. Гергова, И. Ковчегът с мощите на св. Йоан Рилски. – Известия на историческия музей в Благоевград. Т. 4. Благоевград, 2005, 60-73 [Gergova, I. Kovchegat s moshtite na sv. Yoan Rilski. – Izvestia na istoricheskiya muzey v Blagoevgrad. T. 4. Blagoevgrad, 2005, 60-73].
- 29 За иконата са запазени редица исторически сведения от XVIII и XIX в. За нея виж следните публикации и библиографията към тях: Бакалова, Е. Рилската чудотворна икона реликварий, Константинопол и Мара Бранкович. – В: България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация. С., 2005, 193-229 [Bakalova, E. Rilskata chudotvorna ikona-relikvari, Konstantinopol i Mara Brankovich. – In: Bulgaria i Serbia v konteksta na vizantiyskata tsivilizatsia. Sofia, 2005, 193-229]; Bakalova, E. La veneration des icons miraculeuses en Bulgarie: aspects historiques et contemporains d'un pèlerinage. – Ethnologie française, 31, 2001, 267-270; Гергова, И. Чудесата на пресвета Богородица в културата на българското Възраждане. С., 2012, 137-149 [Gergova, I. Chudesata na presveta Bogoroditsa v kulturata na bulgarskoto Vazrazhdane. Sofia, 2012, 137-149].
- 30 Бакалова, Е. Рилската чудотворна икона реликварий..., 193-229 [Bakalova, E. Rilskata chudotvorna ikona-relikvari..., 193-229].
- 31 Гергова, И. Чудесата на пресвета..., 137-149 [Gergova, I. Chudesata na presveta..., 137-149].
- 32 Бакалова, Е. Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност. С., 2016, 66-74 [Bakalova, E. Kultat kam relikvite i chudotvornite ikoni. Traditsii i savremennost. Sofia, 2016, 66-74].
- 33 Историческите извори я описват като дарителка и покровителка на атонските манастири Хилендар и „Св. Павел“. Вж. Поповић, М. Цит. съч., 207-225 [Popović, M. Op. cit., 207-225].
- 34 Цибранска, М. Дяк Димитър Кратовски и неговия Номоканон от 1466 г. – Palaeobulgarica, 1995, 1, 91-98 [Tsi-branska, M. Dyak Dimitar Kratovski i negovia Nomokanon ot 1466 g. – Palaeobulgarica, 1995, 1, 91-98].
- 35 В научните изследвания този предговор се нарича „Разказ за законоправилата с историко-летописни бележки“. Повече за него вж. Цибранска, М. Цит. съч., 91-98 [Tsi-branska, M. Op. cit., 91-98]; Велев, И. Четвероевангелието на поп Йоан Кратовски од 1562 година. Скопје, 2012, 16-17 [Velev, I. Chetveroevangeliето na pop Joan Kratovski od 1562 godina. Skopje, 2012, 16-17]; Иванов, Й. Цит. съч., 151-152 [Ivanov, Y. Op. cit., 151-152]; Снегаров, И. Цит. съч., 256-259 [Snegarov, I. Op. cit., 256-259] и др.
- 36 Ръкописът се е намирал в библиотеката на Лесновския манастир, а по-късно е прибран в Лесновската сбирка при Университетската библиотека в Белград.
- 37 Редица сведения посочва И. Снегаров. Вж. Снегаров, И. Цит. съч., 319-324 [Snegarov, I. Op. cit., 319-324]. Вж. и Райков, Б., С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. С., 1994, 78 [Raykov, B., S. Kozhuharov, H. Miklas, H. Kodov. Katalog na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na Zografskiya manastir v Sveta Gora. Sofia, 1994, 78].
- 38 Благодаря на проф. Е. Мусакова за помощта в тази част на статията.
- 39 Публикациите за ръкописите на този книжовник са многобройни; най-пълни данни с цитираната по-стара литература вж. при: Ракић, З. Српска XVI и XVII века. Београд, 2012, 122-132, 215-225 [Rakić, Z. Srpska XVI i XVII veka. Beograd, 2012, 122-132, 215-225].
- 40 Велев, И. Цит. съч., 20-32 [Velev, I. Op. cit., 20-32].
- 41 Един от листовите се съхранява в Санкт Петербург, в Националната библиотека, сбирка на Порфирий Успенски (РНБ F. I. 599), вж. Райков, Б., С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. Цит. съч., 40 [Raykov, B., S. Kozhuharov, H. Miklas, H. Kodov. Op. cit., 40].
- 42 Тя е покрита с червена боя.
- 43 Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Опис на славянските ръкописи в Църковно-историческия и архивен

- институт – София. Т. 1. Библейски книги. С., 2009, 61-64 [Hristova, V., E. Musakova, E. Uzunova. Opis na slavyanskite rakopisi v Tsarkovno-istoricheskiya i arhiven institut – Sofia. T. 1. Bibleyski knigi. Sofia, 2009, 61-64].
- 44 Райков, Б., Х. Кодов, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1986, 67-68 [Raykov, B., H. Kodov, B. Hristova. Slavyanski rakopisi v Rilskiya manastir. Sofia, 1986, 67-68]; Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X-XVIII век. Т. 2. С., 2004, 19 [Hristova, V., D. Karadzova, E. Uzunova. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X-XVIII vek. T. 2. Sofia, 2004, 19].
- 45 Бележка на л. 322а съобщава годината и името на Йоан Кратовски. Вж. Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Цит. съч., 65-67 [Hristova, V., E. Musakova, E. Uzunova. Op. cit., 65-67].
- 46 Райков, Б., С. Кожухаров, Х. Миклас, Х. Кодов. Цит. съч., 40 [Raykov, B., S. Kozuharov, H. Miklas, H. Kodov. Op. cit., 40].
- 47 Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Цит. съч., 71-73 [Hristova, V., E. Musakova, E. Uzunova. Op. cit., 71-73].
- 48 Велев, И. Цит. съч., 31 [Velev, I. Op. cit., 31].
- 49 С името на Йоан Кратовски трябва да бъдат свързани и още два ръкописа от втората половина на XVI в.: Сборник от Музея на Сръбската православна църква (сбирка Р. Грујић 3-1-63); Сборник от Музея на Сръбската православна църква (сбирка Р. Грујић 3-1-68). Велев, И. Цит. съч., 21 [Velev, I. Op. cit., 21]. На неговата ръка е приписан и ръкописът от Архива на Сръбската академия на науките и изкуствата, № 465, съдържащ Закона за рудниците, от около 1580 г. Јовановић-Стипчевић, Б. Ко је писар prepisa „Законa о рудницама деспота Стефана Лазаревича“? – Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, 33, 1990, 197-202 [Jovanović-Stipčević, B. Ko je pisar prepisa „Zakona o rudnicama despota Stefana Lazarevića“? – Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, 33, 1990, 197-202].
- 50 Велев, И. Цит. съч., 18 [Velev, I. Op. cit., 18]. Авторът посочва следните ръкописи: Службен миней от 1571 г. (Москва, ГИМ, Хлуд. 148) и Стиховане пролог от 1572 г. (Загреб, ХАЗУ, III с 14, сбирка Михановић 13). Последните проучвания свързват с неговото име още един ръкопис – Псалтир НБКМ 13. Вж. Evlogieva-Katsarova, Ts. Towards the Study of the Psalter NBKM 13 from the Manuscript Collection of the National Library in Sofia. – Scripta & e-Scripta, 10-11, 2012, 433-447.
- 51 Според някои изследователи поп Петър отишъл от София в Кратово, за да се обучава при Йоан Кратовски, но тази хипотеза не може да бъде потвърдена. За него вж. Мусакова, Е. Писмо и писачи в българските ръкописи до края на XVII век. С., 2015, 91 [Musakova, E. Pismo i pisachi v balgarskite rakopisi do kraja na XVII vek. Sofia, 2015, 91]; Велев, И. Цит. съч., 18-19 [Velev, I. Op. cit., 18-19]; Евлогиева-Катарова, Ц. Поп Петър, ученикът на поп Йоан Кратовски. – Проблеми на изкуството, 2, 2015, 45-49 [Evlogieva-Katsarova, Ts. Pop Petar, uchenikat na pop Yoan Kratovski. – Problemi na izkustvoto, 2, 2015, 45-49].
- 52 Той е автор на писмо от монасите от Слепенския манастир, написано в Кратово през 1543 г. В средата на XVI в. то е включено от Висарион Дебърски в Слепенския писмовник (РГБ, ф. 87 (сбирка Григорович 1743). Вж. Иванов, Й. Цит. съч., 486-487 [Ivanov, I. Op. cit., 486-487]; Велев, И. Цит. съч., 18-19 [Velev, I. Op. cit., 18-19].
- 53 Повече за него вж. Велев, И. Цит. съч., 19-20 [Velev, I. Op. cit., 19-20].
- 54 Михаил Кратовски е син на местен кратовски княз, който го изпраща на обучение при Печкия патриарх Паисий. През 1647 г. се замонашил, а в периода 1648-1649 г. става Банско-кратовски и Щипски митрополит. Вж. Велев, И. Цит. съч., 19-20 [Velev, I. Op. cit., 19-20].
- 55 Презвитер Велко Попович (средата на XVII в. – 1738) работи в Кратово до 1689 г., когато напуска града и заминава за Сремска епархия. Повече за него вж. в: Велев, И. Цит. съч., 19-20 [Velev, I. Op. cit., 19-20].
- 56 Ангелов, Б. Житие на Георги Софийски. – В: Стара българска литература. Т. IV. С., 1986, 291-308 [Angelov, B. Zhitie na Georgi Sofiyski. – In: Stara balgarska literatura. T. IV. Sofia, 1986, 291-308].
- 57 Николовски, Б. Цит. съч., 59-61 [Nikolovski, B. Op. cit., 59-61]; Гергова, И. Св. Георги Нови Софийски. Разпространение и аспекти на култа. – В: Герои, култове, светци/ Heroes, Cults, Saints. С., 2015, 59 [Gergova, I. Sv. Georgi Novi Sofiyski. Razprostranenie i aspekti na kulta. – In: Geroi, kultove, svetsi/ Heroes, Cults, Saints. Sofia, 2015, 59].
- 58 Вж. Снегаров, И. Поглед към изворите за св. Никола Софийски. – Годишник на Софийския университет, Богословски факултет, 9, 1931-1932. С., 1932, 4 [Snegarov, I. Pogled kam izvorite za sv. Nikola Sofiyski. – Godishnik na Sofiyskiya universitet, Bogoslovski fakultet, 9, 1931-1932. Sofia, 1932, 4]; Николовски, Б. Цит. съч., 33-36 [Nikolovski, B. Op. cit., 22-36].
- 59 Мощи на св. Георги Нови Софийски (Кратовски) се съхраняват в Драгалевския манастир, манастирите Студеница, Дечани, редица манастири в Русия и др. Вж. Николовски, Б. Цит. съч., 25-26 [Nikolovski, B. Op. cit., 25-26].
- 60 Павловић, Ј. Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево, 1965, 20-33 [Pavlović, J. Kultovi lica kod Srba i Makedonaca. Smederevo, 1965, 20-33].
- 61 Суботић, Г. Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века. – Лесковачки зборник, XXIX, 1989, 13 [Subotić, G. Obnova zidnog slikarstva u Svetom Prohuru Pčinjskom krajem XV veka. – Leskovački zbornik, XXIX, 1989, 13]; Subotić, G. Η καλλιτεχνική ζωή στο Άγιον Ορος πριν την εμφάνιση του Θεοφάνη του Κρητός. – In: Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη. Αθήνα, 2002, 73-88 [Subotić, G. È kallitehnikè zōè sto Agion Oros prin tèn emphanisè tou Theophanè tou Krètos. – In: Zētēmata metabyzantinēs zōgraphikēs, stē mnēmē tou Manolē Chatzēdakē. Athēna, 2002, 73-88].
- 62 За манастира „Св. Прохор Пчински“ вж.: Хаџи-Василевић, Ј. Свети Прохор Пчињски и његов манастир. Београд, 1900 [Hadži-Vasiljević, J. Sveti Prohor Pčinjski i njegov manastir. Beograd, 1900]; Гагулић, П. Манастир Свети Прохор Пчињски. Ниш, 1965 [Gagulić, P. Manastir Sveti Prohor Pčinjski. Niš, 1965]; Суботић, Г., Д. Тодоровић. Сликари Михајло у манастиру Светог Прохора Пчињског. – Зборник радова Византолошког института, XXXIV, 1995, 117-141 [Subotić, G., D. Todorović. Slikar Mihajlo u manastiru Svetog Prohora Pčinjskog. – Zbornik radova Vizantološkog institute, XXXIV, 1995, 117-141]; Трифуновић, Ђ. Најстарије српскословенски живопис светог Прохора Пчињског. – Књжевна историја XXVIII, Београд, 1996, 35-364 [Trifunović, Đ. Najstarije srpskoslovenski živopis svetog Prohora Pčinjskog. – Knjževna istorija XXVIII, Beograd, 1996, 35-364]; Ракоција, М. Манастир Светог оца Прохора Пчињског. Врање, 1997 [Rakocija, M. Manastir Svetog oca Prohora Pčinjskog. Vranje, 1997]; Стојановић, С. Манастир Свети Прохор Пчињски. Бујановац, 1998 [Stojanović, S. Manastir Sveti Prohor Pčinjski. Bujanovac, 1998]; Комушки, Д. Манастири сведоци векова. Свети Прохор Пчињски. Београд, 2005 [Komuški, D. Manastiri svedoci vekova. Sveti Prohor Pčinjski. Beograd, 2005]; Ракоција, М. Манастири и цркве јужне и источне Србије. Ниш, 2013, 45-49 [Rakocija, M. Manastiri i crkve južne i istočne Srbije. Niš, 2013, 45-49]; Макуљевић, С., Н. Макуљевић, Т. Суботин-Голубовић, Ј. Проловић, И. Женарју, В. Даутовић, И. Ђировић, А. Текић. Манастир Свети Прохор Пчињски. Београд-Врање, 2015 [Makuljević, S., N. Makuljević, T. Subotin-Golubović, J. Prolović, I. Ženarju, V. Dautović, I. Čirović, A. Čekić. Manastir Sveti Prohor Pčinjski. Beograd-Vranje, 2015].

- 63 За църквата в метоха Орлица вж.: Прашков, Л. Ценен паметник на нашето изкуство. – Изкуство, 3, 1961, 26-29 [Prashkov, L. Tsenen pametnik na nasheto izkustvo. – Izkustvo, 3, 1961, 26-29]; Божков, А. Стенописите в църквата от метоха Орлица. – Изкуство, 2, 1964, 25-31 [Bozhkov, A. Stenopisite v tsarkvata ot metoha Or litsa. – Izkustvo, 2, 1964, 25-31]; Тулешков, Н. Строителна история на рилския метох Орлица (XIV-XIX в.). – Векове, 1, 1981, 71 [Tuleshkov, N. Stroitelna istoria na rilskia metoh Or litsa (XIV-XIX v.). – Ve kove, 1, 1981, 71]; Иванов, И. Проблемът за консервацията на стенописите в църквата „Св. Петър и Павел“ при метоха Орлица. – В: Известия на музеите от Южна България, XXI, 1995, 261-288 [Ivanov, I. Problemat za konservatsiata na stenopisite v tsarkvata „Sv. Petar i Pavel“ pri metoha Or litsa. – In: Izvestia na muzeite ot Yuzhna Bulgaria, XXI, 1995, 261-288.]; Кююмджиев, А., Е. Мутафов. Цит. съч., 25-34 [Kuyumdzhiiev, A., E. Mutafov. Op. cit., 25-34].
- 64 Николић, Р. Живопис црквике Св. Николе у манастиру Горњаку. – Саопштења, IX, 1970, 161-165 [Nikolić, R. Živopis crkvice Sv. Nikole u manastiru Gornjaku. – Saopštenja, IX, 1970, 161-165]; Цуњак, М. Прилог проучавања манастира Горњака и Горњачкој клисури. – В: Viminacium. Zbornik Narodnog muzeja u Požarevcu, 1987, 41-50 [Cunjak, M. Prilog proučavanja manastira Gornjaka i Gornjačkoj klisuri. – In: Viminacium. Zbornik Narodnog muzeja u Požarevcu, 1987, 41-50]; Subotić, G. La plus ancienne peinture murale au monastère Gornjak. – Зограф [Zograf], 26, 1997, 107-119; Стародубцев, Т. Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. – Саопштења, XLVI, 2014, 107-123 [Starodubcev, T. Pisani izvori o crkvama i manastirima podizanim ili obnavljanim u oblastima Lazarevića i Brankovića. – Saopštenja, XLVI, 2014, 107-123].
- 65 Суботић, Г. Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском..., 14 [Subotić, G. Obnova zidnog slikarstva u Svetom Prohuru Pčinjskom..., 14]; Пандурски, В. Паметници на изобразителното изкуство в Църковния историко-археологически музей – София. С., 1977, 402, ил. 33-37 [Pandurski, V. Pametnitsi na izobrazitelното izkustvo v Tsarkovnia istoriko-arheologicheski muzey – Sofia. Sofia, 1977, 402, 33-37]; Църковен историко-археологически музей – София. С., 1973 [Tsarkoven istoriko-arheologicheski muzey – Sofia, 1973]; Суботић, Г. На прагу новог века (Сликарство византијског у нашој средни крајем XV века). – В: Лесковачки зборник, XXXIII, 1993, 151-158 [Subotić, G. Na pragu novog века (Slikarstvo vizantijskog u našoj sredni kraјem XV века). – In: Leskovački zbornik, XXXIII, 1993, 151-158]. За Слепенското евангелие вж.: Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Цит. съч., 98-101, 204-206 [Hristova, B., E. Musakova, E. Uzunova. Op. cit., 98-101, 204-206].
- 66 Вж: Јовановић, А. Цит. съч., 319 [Jovanović, A. Op. cit., 319]; Хаџи-Васиљевић, Ј. Цит. съч., 29 [Hadži-Vasiljević, J. Op. cit., 29]; Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Београд, 1902, 112-113 [Stojanović, Lj. Stari srpski zapisi i natpisi. Beograd, 1902, 112-113]; Суботић, Г. Обнова зидног сликарства у Светом Прохору..., 9 [Subotić, G. Obnova zidnog slikarstva u Svetom Prohuru..., 9.]; Суботић, Г., Д. Тодоровић. Сликари Михајло у манастиру Светог Прохора..., 122 [Subotić, G., D. Todorović. Slikar Mihajlo u manastiru Svetog Prohora..., 122]; Иванов, Ы. Цит. съч., 137-138 [Ivanov, Y. Op. cit., 137-138].
- 67 Радојчић, С. Једна сликарска школа из друге половине 15 века. – В: Зборник за ликовне уметности Матице Српске, 1, 1965, 67-103 [Radojčić, S. Jedna slikarska škola iz druge polovine 15 века. – In: Zbornik za likovne umetnosti Matice Srpske, 1, 1965, 67-103].
- 68 Николић, Р. Цит. съч., 161-165 [Nikolić, R. Op. cit., 161-165].
- 69 Иванић, Б. Цит. съч., 341 [Ivanić, B. Op. cit., 341].
- 70 Евсејева, Л. М. Афонская книга образцов XV в. Москва, 1998 [Evseeva, L. M. Afonskaya kniga obraztsov XV v. Moskva, 1998]. Той се съхранява в Националната библиотека в Санкт Петербург. Съдържа голям брой миниатюри, които са групирани в шест основни групи – Христологичен, Празничен (свързан с Христос и Богородица), светци, избрани теми, свързани със светци, календарни сцени, Притчи и чудеса Христови. Той вероятно представлява ръководство за зографи, вид ерминия, написана на гръцки и грузински език.
- 71 Иванић, Б. Цит. съч., 337-344 [Ivanić, B. Op. cit., 337-344].
- 72 Цветковић, Б. Манастир Липовац, прилог проучавању. – В: Лесковачки зборник, XXXIX, 1999, 83-87 [Cvetković, B. Manastir Lipovac, prilog proučavanju. – In: Leskovački sbornik, XXXIX, 1999, 83-87]; Цветковић, Б. Теренска истраживања у области Врања и Пчиње у 2005 години. – Гласник друштва конзерватора Србије, 30, 2006, 98-101 [Cvetković, B. Terenska istraživanja u oblasti Vranja i Pčinje u 2005 godini. – Glasnik društva konzervatora Srbije, 30, 2006, 98-101].
- 73 Днес църквата се нарича „Св. Стефан“.
- 74 Михайлович, М. Техника и технология на стенописите от XV век в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица. – Проблеми на изкуството, 2, 2013, 14-17 [Mihaylovich, M. Tehnika i tehnologija na stenopisite ot XV vek v tsarkvata Sv. ap. Petar i Pavel v metoha Or litsa. – Problemi na izkustvoto, 2, 2013, 14-17].
- 75 Захаријева, М., М. Михайлович. Към характеристиката на едно балканско ателие от края на XV – началото на XVI век. – Проблеми на изкуството, 4, 2013, 7-13 [Zaharieva, M., M. Mihaylovich. Kam karakteristikata na edno balkansko atelie ot kraia na XV – nachaloto na XVI vek. – Problemi na izkustvoto, 4, 2013, 7-13].
- 76 Тази връзка е коментирана в: Бакалова, Е. Сръбските учени за монументалната църковна живопис от XV век в България. – В: Зборник радова Византолошког института, XLIV, 2007, 493-494 [Bakalova, E. Srbskite ucheni za monumentalnata tsarkovna zhivopis ot XV vek v Bulgaria. – In: Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, XLIV, 2007, 493-494]; Захаријева, М. Към историята на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ и неговите стенописи. – Проблеми на изкуството, 1, 2012, 23-31 [Zaharieva, M. Kam istoriata na Mislovshhtichkia manastir Uspenie Bogorodichno i negovite stenopisi. – Problemi na izkustvoto, 1, 2012, 23-31].
- 77 Поповска-Коробар, В. Икони од Музејот на Македонија. Скопје, 2004, 223, ил. 16 [Popovska-Korobar, V. Ikoni od Muzejot na Makedonija. Skopje, 2004, 223, 16]; Захаријева, М., М. Михайлович. Цит. съч., 10 [Zaharieva, M., M. Mihaylovich. Op. cit., 10].
- 78 Днес голяма част от изследователите отнасят тези паметници и техните иконографски и стилови особености към различни художествени центрове на Балканите – Охрид, Костур и др.
- 79 Вж. Христова, Б., Е. Мусакова, Е. Узунова. Цит. съч., 98-101 [Hristova, B., E. Musakova, E. Uzunova. Op. cit., 98-101].